

- İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiyeye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, 198 s.

Değerlendiren: Hamdi Çilingir*

من اشتغل بالحواشي ما حوى شيئاً
و من اشتغل عن الحواشي ما حوى شيئاً

Sadece haşiyelerle meşgul olan, ilim namına bir şeye sahip olamaz.

Kendini haşiyelerden müstağni addedenin de ilimden nasibi olmaz.

Medrese sözü

Oryantalist söylemin inşa ettiği ve bazı Müslüman ilim adamları tarafından bilinçli ya da farkına varılmaksızın kabul edilen, sorgulama ve kritik etme ihtiyacı hissedilmeden dillendirilip savunulan birçok tez/söylem vardır. Çoğu zaman bu söylem ve tezlerin köken veya politik/akademik gayeleri unutulmuş/göz ardı edilerek, belli bir süreçten sonra da içselleştirilerek İslam ilim tarihi ve geleneğini anlamada merkezî bir konuma yerleştirildikleri görülebilmektedir. Bu temel tezlerden biri de, İslam dünyasında ilimlerin doğuş ve gelişme dönemlerinin ardından, özellikle 12. yüzyıl sonrasında 19. yüzyıla kadar, bir duraklama ve gerileme çağı yaşadığı söylemidir. Bu söylemin hemen hemen bütün İslami ilimlerin tarihsel gelişimini değerlendirme konusunda bir taslak haline geldiği söylenebilir.¹

İslami ilimler tarihi hakkında yaygın olarak sahip olunan bu anlayış ve tarihsel taslak; İslami ilimler alanında ilk dört veya beş asırlık süre içerisinde yaşamış İslam âlimlerini, deyim yerindeyse “mutlak müçtehit”, eserlerini de “içtihadı dayalı ve özgün-orijinal” olarak nitelemiş ve yüceltmıştır. Sonraki dönemlerde yaşamış âlimleri ise “mukallit” seviyesinde ve eserlerini de “taklide dayalı ve özgünlükten-orijinalikten yoksun” eserler olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda bu dönemin baskın telif tarzı olan şerh, haşiyeye, ta’lik, ihtisar türü çalışmaları da bu çerçevede ele alınarak taklide dayalı, özgünlükten yoksun, ilim geleneğine katkı sağlamaktan uzak bir literatür olarak kabul edilmekte ve itibarsızlaştırılmaktadır. 19. yüzyıl sonrasında Batı’nın ilerlemesine karşı geliştirilen/gelişen refleksi ve tepkilerin bir ürünü olarak ortaya çıkan ve temelde İslam ilim geleneğine karşı duyulmaya başlanan güvensizlikle beslenen bu söylem içinde şerh ve haşiyeye literatürü neredeyse tamamen olumsuz bir alan haline sokulmuş, şerh ve haşiyeler üzerinden deyim yerindeyse bir ilim geleneği mahkûm edilmiş; ama şerh ve haşiyeye literatürünün mahiyeti, içeriği, bir telif tarzı olarak özellikleri, ilim geleneği için-

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku Anabilim Dalı

1 Mesela söz konusu taslak çerçevesindeki değerlendirmelere örnek olarak bk. Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayınları, 2004; Bekir Topaloğlu, *Kelam İlimi: Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 2000, s. 19-40; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: TDV yayınları, 2000, s. 41-94.

deki yeri ve önemi, medrese sistemi ile ilişkisi gibi önemli soruların ortaya konması ve cevaplarının araştırılması hiç önemsenmemiş ve üzerinde durulmamıştır. Halbuki çağdaş dönemde belli çevrelerde yaygın olarak kabul edilen şerh ve haşiye literatürü ile ilgili algının doğruluk veya yanlışlığı, gerçeklik veya sahteliği, ancak bu soruların cevaplanması ile bir neticeye bağlanabilir. İsmail Kara, tam da bu soruların peşinde koşarak şerh ve haşiye literatürü hakkındaki mevcut söylemin kritiğini yapmakta ve şerh-haşiye literatürünü mahiyeti, içeriği, telif özellikleri, medrese sistemi içindeki yeri, çağdaş dönemde şerh ve haşiye algısı gibi konular etrafında ele alarak yaklaşık bir buçuk asırdır itibarsızlaştırılan bir alanı kendi mantığı ve özgünlüğü içinde ortaya koymaya çalışmaktadır.

Temelde iki kısım olarak tasarlanan eserin *Tarihten Bugüne Gelirken Şerh ve Haşiye -Metin, Şerh, Medrese Sistemi-* başlıklı ilk kısmında yazar, şerhin mahiyeti ve şerh medrese ilişkisini ele almaktadır. Şerh ve haşiye türünü “ilmin kaynaklarından biri olarak ‘metin’ ve ‘kitap’ üzerine yapılmış doğru ve yerinde anlamaya, ilmî muhafazaya, devamlılığı sağlamaya ve malumatı olabildiğince kaydetmeye dönük, fonksiyonel ve katılımcı yoğun çabalar” (s. 19) olarak tanımlayan yazar, metni açmaya ve anlamaya yönelik her tür eseri şerh literatürü olarak değerlendirmektedir. Yazara göre metin-şerh şeklindeki ilmî geleneğin temelinde Kur’an (metin) ve Kur’an üzerine yazılan tefsirler (şerh) yatmaktadır. Yazarın bu bölümde dikkat çektiği en önemli nokta: Şerh ve haşiye literatürünün sadece İslami ilimlere veya İslami kültür havzasına ait bir telif türü olmadığı, örneğin klasik felsefenin de Aristo ve Eflatun’un eserlerine şerh yazma üzerinden yürüdüğü ve neredeyse felsefe yapmanın şerh yazmaktan ibaret sayılabileceğidir (s. 15). Bu çerçevede İslam felsefesinin önemli simalarından İbn Rüşd’ün “şârih” sıfatına da dikkat çekmektedir (s. 25). Şerh geleneğini bu anlamda daha geniş bir çerçeveye oturtan yazar, bir eserin muteberliğini veya önemini tayin eden unsurun o eserin telif türü olmadığını (metin, ihtisar, şerh vs.) belirtmekte; aksine söz konusu metnin kendisinin, kapasitesinin, imkânlarının ve sahasındaki başarısının bu konuda belirleyici olduğunu kabul etmektedir (s. 27). Bu nokta kanaatimizce çok önemlidir. Çünkü modern dönemde şerh ve haşiye literatürü üzerinde yapılan değerlendirmelerin en önemli zaaf noktası; eserleri telif tarzına göre değerlendirmesi, dolayısıyla şerhin metne ne eklediği, hangi katkıları yaptığı, metni nerelere taşıdığı gibi soruları göz önüne almaması, çoğu zaman *fer’* olan *şerh*lerin *asl* olan *metin*leri şöret bakımından geçtiği ve zamanla *asl* haline geldiği gerçeğini dikkatlerden kaçırarak şerh ve haşiye literatürünü kendi tarihsel bütünlüğü içinde değerlendirmemesi olduğu söylenebilir. Hâkim telif tarzının bir metnin esas alınması ve bunun üretilmesine dönük olarak gerçekleştiği klasik dönemi bugünün orijinal eser ortaya koyma tutkusunu ile yargılamak, bir anlamda anakronizme düşme tehlikesini de beraberinde getirmektedir.

İşte bu noktada yazar, klasik dönemdeki şerh-haşiye geleneğini medrese sistemi ile irtibatlandırarak “şerh ve haşiye geleneğinin medreselerle, medreselerin eğitim ve öğretim tarzıyla, ilim siyaseti ve tedris usulüyle yakından irtibatlı olarak ortaya çıkıp geliştiğini” vurgulamıştır. Bu çerçevede şerhin fonksiyonuna dair var olan yanlış bir algı-

dan da söz eden yazara göre, “şerh ve haşiye türü eserler, sanıldığıının aksine sadece okurken başvuru olan metnin problemlerini çözmez, bu en alt düzeydeki görevidir; şerh ve haşiyenin asıl işlevi, bizzat problemi, metni, dili ve okuyucusunu bir üst kademe-ye çıkarması ve onu teşvik etmesidir.” (s. 29). Medreselerin ve tedris tarzının bazı standartlar ve teamüller oluşturduğunu ve bu standartların temelde 1. İntikal, tederrüs 2. Tedris, idame 3. Telif, tenkit şeklinde ifade edilebileceğini belirten yazar (s. 41), bu teamül ve standartlar içinde şerh ve haşiye geleneğinin anlamlı olduğuna dikkat çekmektedir. Tarihsel süreç içerisinde niçin bazı metinlerin şerhe *asl* olma vasfını kazandığı ve bunu hangi özelliklerine borçlu olduğu konusu, yazara göre başlı başına araştırılması gereken bir soru olmakla beraber “kısaca okutulmaya elverişli olmak, tasnif ve dilinin muhkemliği, sistematiklik, mezhep ve meşrep uygunluğu vs. gibi amiller düşünülebilir.” (s. 33).

Şerhin mahiyetine ve medrese sistemi ile ilişkisine dair bu bölümde önemli sorular ortaya konurken bu soruların cevaplandırılmasında ve örneklendirilmesinde genel tanımlamalara gidilmiş; mesela şerhin metni açmaya ve anlamaya yönelik bir faaliyet olduğu ifade edilirken bu açmanın ve anlamının örneklendirilmesi, tam olarak ortaya kon(a)mamıştır. Yazar tarafından metni açmaya ve anlamaya yönelik her tür faaliyet, bir şerh çalışması olarak değerlendirilip konu ele alınırken daha çok şerh çalışmalarının ortak noktalarına ağırlık verilmiş, böylece farklı ilim dallarına ait şerh ve haşiye eserlerinin bu alan farklılıklarına göre oluşabilecek çeşitli dinamikler göz önüne alınmamıştır. Yani şerh ve haşiyelerin mahiyetinin ortaya konmasında bu literatürün ortak özellikleri yanında ilgili alanlara göre birbirinden farklı işleyen dinamiklerinin de dikkate alınması gerekir. Örneğin fıkıh alanındaki bir şerhin metne katkıları ile hadis alanındaki bir şerhin metne katkıları açısından ortak noktaların yanında ne gibi farklılıklar ortaya çıkmaktadır? Bu konuda alanlara göre ne tür dinamikler işlemektedir? Dahası, bir felsefe şerhi ile İslami ilimlere ait bir şerhin ilişkisi, farklılıkları veya benzerlikleri neler olabilir? Bunun yanında şu sorular da kanaatimizce şerh ve haşiye literatürünün mahiyetinin ortaya konmasında önem arz etmektedir: Geçmişte yaygın bir hadise olarak metin yazarının kendisinin şerh yazması ne anlam ifade ediyor? Metin yazarının aynı zamanda o metne bir şerh yazması ile yazar dışında birisinin o metne şerh yazması arasındaki fark nedir? Aynı müellifin bir eserini *el-veciz*, *el-vasit*, *el-basit* şeklinde farklı hacimlere göre kaleme almasının şerh edebiyatı ile ilişkisi nedir? Bu ve benzeri sorular da eklenip daha kapsamlı bir değerlendirmeye gidilebilseydi, kanaatimizce söz konusu bölüm daha da ileri taşınabilir ve şerhin mahiyetini ortaya koyma noktasında daha fazla adım atılabilirdi.

İlk kısımda şerhin mahiyeti ve gelişip serpiştiği medrese sistemi ile irtibatı tartışıldıktan sonra *Bugünden Tarihe Giderken Şerh ve Haşiye -Şerh Karşıtı Süreçlerin Mantiğı Var mı, Gazali ve Onikinci Asır, İlahiyat Fakülteleri...*- başlıklı ikinci kısımda, günümüzde şerh ve haşiye literatürü ile ilgili söylemler ele alınıp kritik edilmektedir. Şerh ve haşiye geleneği hakkındaki küçümseyici ve itibarsızlaştırıcı tavrın modern döneme has bir olgu olduğuna dikkat çeken yazar, bunu İslam dünyasının Batı'nın ilerlemesi karşısında kendi ilim geleneği hakkında şüpheye düşmesi hadisesine bağlamaktadır (s. 59).

Gazali veya onikinci asır sonrası ilmin veya felsefenin durakladığı şeklindeki yaygın kanaati “kör nokta” olarak niteleyen yazar, birçok ilim adamının benimsemiş olduğu; kısa-klasik dönemlerin iyi, uzun orta dönemlerin zayıf ve durağan, nevezuhur modern dönemin de yine parlak ve iyi olduğu şeklindeki tarih tasavvurunun ilmîlikten uzak ve aforizmalarla dolu olduğunu ifade etmektedir (s. 64-65). Oryantalistik çalışmaların yerleştiği “İslam düşüncesinin 12. Asırdan sonra durduğu” iddiasının esas itibarıyla Gazali merkezli olarak felsefe ve bilim ağırlıklı olduğunu ifade eden yazara göre İslami ilimler, sanatlar ve diğer kültürel unsurlar, bu havuzun içine daha sonra dâhil edilmiş ve durgunluk-gerileme vurgularıyla kurulan politik-akademik “slogan” böylece bir bütünlüğe kavuşmuştur (s. 91). Günümüz ilahiyat fakültelerinin de büyük ölçüde bu tarih tasavvurunu kabul eden bir temel üzerine kurulduğuna değinen yazar, “içtihat”ı çok önemseyip vurgulayan bu kurumlardaki ilim adamlarının şerh ve haşiye literatürü hakkındaki söylemi hiç sorgulamadan (yani bir anlamda bu konuda içtihat etmeden!) kabul etmelerini yadsımaktadır (s. 66). Modern dönemdeki “kaynaklara dönüş hareketi” nin de şerh ve haşiye literatürü hakkındaki olumsuz düşüncelerin oluşumunda büyük rol oynadığına işaret eden yazar, bağlayıcı bilgi kaynağı olarak Kur’an’ı ve sünneti, bağlayıcı uygulama olarak da sadece asr-ı saadet uygulamalarını dikkate alan bu hareketin doğal olarak şerh ve haşiye literatürünü yok sayan bir tavra yöneleceğini belirtmektedir (s. 82-83).

Sayfalar arasında birçok şerh ve haşiyeli metnin resimlerine yer veren, sonunda seksen sayfaya varan zengin bir ek bölümünü sunan bu eser, bir buçuk asırdır ilmî bir kimliğe bürünen ama veri ve delillere dayalı ciddi bir temeli bulunmayan şerh ve haşiye literatürü üzerinde oluşmuş bir söylemin ilmî, seviyeli, tenkitçi bir değerlendirmesi olarak kabul edilebilir. Görüldüğü kadarıyla da aynı zamanda konuyu farklı bir tartışma zeminine çekmeye aday bir çalışmadır. Gerçekten de şerh ve haşiye literatürü üzerindeki tartışmayı, tenkit ihtiyacı hissetmeden benimsenen ve gerçekliği fazlasıyla tartışmaya açık kurgusal taslaklar üzerinden değerlendirmeler yerine; şerh ve haşiyenin mahiyeti, içeriği, bu edebî türün klasik döneme katkıları ve medrese sistemi ile ilişkisi gibi önemli/anamlı sorular çerçevesinde tartışma zeminine çekmesiyle, önümüzdeki dönemde şerh ve haşiye literatürü üzerine yeni değerlendirmeler yapmanın yolunu açmaya adaydır ve bunun gerekliliğini açık bir şekilde de ortaya koymuştur. Bundan sonra özellikle yapılması gereken, şerh ve haşiye literatürünün mahiyet ve içeriğini daha derinlikli olarak ortaya koyan çalışmalara yönelmek, geçmişte önemli bir konuma mazhar olmuş fıkıh, hadis, kelim gibi farklı alanlara dair yazılmış önemli şerhler çerçevesinde şerh ve haşiyelerin *asl*/ kabul edilen metinlere ne tür eklemeler, düzenlemeler, açılımlar sağladığını ortaya koymaktır. Böylece şerh ve haşiyelerin söylendiği gibi basitçe metni dilsel olarak açmaya yönelik çalışmalar mı, yoksa daha geniş bağlamda metnin o günün şartlarına göre yorumlanması, belli konuların ön plana çıkarılıp bazılarının geri plana itilmesi, bazı meselelerin günün şartlarına göre düzenlenmesi vs. gibi dönemin ortamı ile canlı ilişkisi bulunan, şârihlerle muhaşşilerin *asl*/ metne ciddi eklemeler ve katkıları yapmaları metinler mi olduğu konusu daha da açığa çıkacaktır.